

R. Spiwak, RUSSKAJA FILOSOFSKAJA LIRIKA. PROBLEMY TIPOLOGII ŽANROW. Izdadielstwo Krasnojarskogo uniwersiteta, Krasnojarsk 1985, s. 137, nlb 3

Od czasu, gdy romantycy zakwestionowali tradycyjne podziały genologiczne, postępuje proces zacierania gatunkowych rozróżnień na gruncie liryki. Współczesne literaturoznawstwo coraz częściej obejmuje ten rodzaj literacki ogólną, jednolitą formułą ekspresji uczuć i doznań.

Niemal równoległe do procesu przewyższania ideału czystości gatunkowej na gruncie liryki dokonują się przeobrażenia w zakresie struktury świata przedstawionego, pogłębia się jej intelektualizacja, nierzadko służąca tendencjom filozoficznym.

Są to zjawiska znane i opisywane, choćby przez H. Friedricha w *Strukturze nowoczesnej liryki*, lecz problem jest nadal otwarty, a zainteresowanie liryką „nachyloną” ku filozofii rośnie. W radzieckiej nauce o literaturze wykazują je m. in. L. Ginzburg, E. A. Majmin, L. M. Szczemieliowa, ostatnio zaś Rita Spiwak, która poświęciła obszerną rozprawę rosyjskiej lirycy filozoficznej XIX pocz. XX w.

Studium Rity Spiwak składa się z dwóch części, teoretycznej i analityczno-interpretacyjnej, obie tworzą całość odpowiadającą na pytanie: czym jest liryka filozoficzna z genologicznego punktu widzenia i jaki wpływ wywiera ona na rozwój współczesnej literatury?

W części teoretycznej podejmuje autorka trud uściślenia pojęcia „liryka filozoficzna”. Funkcjonuje ono bowiem w literaturoznawstwie na zasadach nader nieostrych, bądź jako kategoria mieszcząca utwór w ramach określonego systemu filozoficznego, bądź wskazująca na jego związek z tzw. „wiecznymi tematami”, a bywa, że wartościująca dzieło jako szczególnie cenne, głębokie, przywołujące rozległe horyzonty myślowe. Celowe jest zatem i niezbędne zbudowanie genologicznego modelu liryki filozoficznej, który tradycyjnym interpretacjom utworów poetyckich dałby solidne uzasadnienie teoretyczne, a zarazem pozwolił badać utwory o strukturze bardziej złożonej, takie, których natura filozoficzna nie narzuca się odbiorcy bezpośrednio. Potrzeba skonstruowania takiego modelu jawi się z całą oczywistością w odniesieniu do liryki współczesnej, odznaczającej się gęstością metaforyczną, opar-

tej na odległych asocjacjach, wieloznacznej.

Wywód prowadzący ku ustaleniom teoretycznoliterackim rozpoczyna autorka od ogólnego stwierdzenia z zakresu filozofii estetyki, tego mianowicie, że filozofia i sztuka mają wspólny cel, którym jest poznanie różnych aspektów bytu ludzkiego. Zbliżenie filozofii i literatury najwyraźniej — zdaniem autorki — rysuje się na terenie liryki, zwłaszcza w utworach, w których przedmiotem artystycznego przedstawienia jest tendencja filozoficzna. Przyjawszy owo założenie formuluje roboczą hipotezę, iż liryka filozoficzna jest wariantem liryki, tym, który najlepiej realizuje zawarte w tym rodzaju literackim możliwości ogólnego myślenia o świecie i człowieku.

Wysoce abstrakcyjnym rozważaniem o pokrewieństwie poezji z filozofią towarzyszy analiza konkretnego materiału literackiego. Interpretacje wybranych przykładów z rosyjskiej liryki (wiersze Puszkina, Niekrasowa, Tiutczewa, Boratyńskiego, Błoka, Iwanowa i in. prowadzą do odkrycia faktu podstawowego dla dalszych wywodów, tego mianowicie, że o przynależności utworu do liryki filozoficznej decyduje sposób przedstawienia przedmiotu, artystyczne uogólnienie, temat zaś, choćby najściślej związany z jakimś systemem filozoficznym, odgrywa rolę drugorzędą.

To decydujące rozstrzygnięcie kieruje uwagę autorki na wyznaczniki artystycznego ukształtowania, a więc m. in. na sposoby podmiotowej organizacji wiersza, na plan treści, czasoprzestrzeń, budowę obrazu poetyckiego.

Po wnikliwej analizie porównawczej wybranych wierszy z kręgu liryki filozoficznej i innych odmian rodzajowych, R. Spiwak zauważa, że owe wyznaczniki w lirycy filozoficznej nabierają specyficznego charakteru. Wypowiedź podmiotu, będąca w lirycy sposobem mówienia o swoich doznaniach zewnętrznych, w lirycy filozoficznej — nie tracąc statusu narzędzia autoanalizy — przekształca się w wypowiedź o tym, co w świadomości ludzkiej powszechne; podmiot staje się nosicielem przeżyć i uczuć uniwersalnych. W planie treści dużego znaczenia nabierają wszelkie opozycje (jednostka-ogół, człowiek-przyroda, chaos-harmonia, życie-śmierć itp.). One właśnie wyznaczają kierunek myśli, stanowią podstawę rozwoju określonej koncepcji i, podobnie jak zdarzenie w epice a konflikt w dramacie, są w lirycy filozoficznej źródłem napięć. Ów ruch

myśli w liryce filozoficznej, zauważa badaczka, przypomina proces logicznej operacji, proces dochodzenia do jakiejś prawdy, zmierzający do wyjaśnienia sensu życia, ale, inaczej, niż w logice, tu o powstaniu idei nadrzędnej decyduje system wartości estetycznych, przyjęte przez poetę kanony artystycznego kształtowania materii językowej. Dlatego też obraz poetycki realizując ideę przez odwołanie do konkretnego plastycznego, zmysłowego uczuciowego, zachodzą w liryce filozoficznej autonomię, właściwą sztuce słowa i nie przekształca się w pojęcie naukowe. Świetnie ilustruje tę tezę analiza wiersza Pasternaka *Śnieg pada, śnieg pada...*, w którym za pośrednictwem szeregu metafor konkretyzuje się filozoficzna idea życia – wiecznego ruchu.

Wiele uwagi poświęca autorka zagadnieniom czasu i przestrzeni w utworach poetyckich. Rozważania prowadzą ją do konkluzji, iż przestrzeń w liryce filozoficznej ma skłonności do bezgranicznego rozszerzania się, a czas konstytuujący się poprzez rozległe reminiscencje historyczne, analogie do cyklu przyrody, motywy biblijne i mityczne, posiada cechy czasu wiecznego.

Czy dotychczasowe ustalenia teoretyczne, oparte na solidnej podstawie faktów literackich, wystarczają, by określić istotę liryki filozoficznej jako zjawiska genologicznego? Tak, gdyby nie bardzo ważne i oczywiste spostrzeżenie, że podobne do wymienionych cechy występują także w gatunkach należących do innych rodzajów literackich, np. w powieści *Bracia Karamazow* Dostojewskiego, w poemacie *Wojna i pokój* Majakowskiego, także w dramacie Gorkiego *Na dnię*. Tak więc pojęcie liryki filozoficznej trzeba związać z pojęciem struktury międzyrodzajowej. Strukturę tę odnosi autorka następnie do podstawowych kategorii procesu historycznoliterackiego, m.in. do stylu epoki, przeciwstawiając się tym badaczom, którzy w fenomenie nasilenia tendencji filozoficznych we współczesnej literaturze widzą zjawisko o charakterze historycznym, mające szansę zająć miejsce równorzędne z romantyzmem, klasycyzmem, realizmem. O mylności takiego stanowiska świadczy ponadhistoryczność tendencji filozoficznych w literaturze. Nie da się związać tej tendencji z jakimś określonym etapem dziejowym, jest ona tak stara, jak stara jest cywilizacja ludzka, sięga korzeniami w mity kosmologiczne, istniejące w kulturze

różnych narodów. Przedstawioną strukturę międzynarodową spotkać można w najwybitniejszych dziełach znaczących rozwój literatury europejskiej, np. w *Boskiej komedii* Dantego, w *Don Kichocie* Cervantesa, *Fauście* Goethego, w dramatach Brechta, powieściach Manna i Kafki. Wobec niemożności zamknięcia owej strukturalnej wspólnoty gatunków filozoficznych w ramach jakiegokolwiek kategorii historycznoliterackiej, proponuje autorka wprowadzenie pojęcia metagatunku filozoficznego, a więc gatunku „drugiego stopnia”. Struktura odpowiadająca temu pojęciu jest stałym inwariantem licznych, historycznie skonkretyzowanych metod artystycznego modelowania świata, spokrewnionych wspólnym przedmiotem przedstawienia. Teoretyczną część wywodu kończy autorka uwagą, że dążność do prezentacji tego, co w życiu i świadomości człowieka ma charakter ogólnoludzki, uniwersalny, a więc cecha decydująca o przynależności do metagatunku filozoficznego, może się w utworze przejawiać dwojako, na sposób typologiczny i fenomenologiczny.

Ta część wywodu ze względu na nowatorskie rozstrzygnięcia w dziedzinie genologii zasługuje na duże uznanie. Ale i drugie obszernie ogniwo wywodu ma dla literaturoznawcy nie mniejsze znaczenie, bowiem w nim właśnie prezentuje autorka praktyczne zastosowanie swojej metody badawczej. Analizuje utwory poetyckie Puszkina, Bunina, Błoka i Majakowskiego i szuka tego, co je łączy. Rozpatrzenie się w liryce filozoficznej czterech poetów rosyjskich z XIX i początku XX w., we właściwych im sposobach kształtowania refleksji o przyrodzonych cechach świadomości i kondycji człowieka służy odkryciu wspólnej, liryczno-filozoficznej natury ich pisarstwa oraz tych czynników, które wpłynęły i nadal wpływają na rozwój literatury.

I tak analizując lirykę filozoficzną Puszkina z lat 30-tych XIX w. z punktu widzenia występujących w niej sposobów podmiotowej organizacji wiersza dochodzi autorka do wniosku, że w centrum modelu świata stawia poeta jednostkę obdarzoną życiem duchowym pełnym napięć i sprzeczności, ale zdolną osadzać siebie jako cząstkę społeczności ludzkiej i czerpiącej z przynależności do ogółu moralną siłę. Taka koncepcja jednostki wyznaczyła nowy kierunek w rozwoju różnych gatunków filozoficznych w rosyjskiej literaturze, przygotowała

narodziny filozoficzno-historycznej epopei Tołstoja, intelektualnych powieści Dostojewskiego, liryki Błoka i Majakowskiego. Natomiast w przedrewolucyjnej lirycy Bunina, której struktura artystyczna opiera się na różnorodnych opozycjach formalnotreściowych, dostrzega pełen sprzeczności stan świadomości historycznej człowieka epoki przełomu, człowieka zastanawiającego się nad obiektywnymi i wiecznymi wartościami, nadającymi egzystencji ludzkiej sens i ład.

Nowe znaczenia odkrywa badaczka także w lirycy filozoficznej Błoka. Analiza funkcji czasu w jego utworach powstałych w pierwszym dziesięcioleciu XX w., ściślej biorąc, analiza funkcji sytemu czasów (biblijny, kalendarzowy, psychologiczny, mityczny itd.) dostarcza argumentu kwestionującego tezę o wyłącznej przynależności twórcy *Jambów* do symbolizmu. Błok jawi się jako poeta przewyżczający kanony poetyki symbolistycznej, zmierzający ku sztuce rewolucyjnej i demokratycznej, tej, której bardem stanie się Majakowski.

W przedpaździernikowej lirycy filozoficznej Majakowskiego interesuje autorkę przeszczeń. Formy, w jakich się tu konkretyzuje ten element świata przedstawionego, pełnią rolę artystycznych nośników prawdy o egzystencji ludzkiej, opartej na przemaganiu się nieustannym tego, co w naturze człowieka sprzeczne: egoizmu, poczucia braterstwa i instynktu samozachowawczego, tworzenia i niszczenia, wojny i pokoju.

Jasność i precyzja wywodu, logika rozumowania, nowatorskie podejście do zjawisk na pozór dobrze znanych to oczywiste zalety studium Rity Spiwak. Tym jednak, co zasługuje na szczególną uwagę, jest zaproponowanie nowej metody badawczej i jej zastosowanie ze znakomitymi wynikami zarówno dla teorii, jak i historii literatury.

Irena Jokiel, Częstochowa

John Batchelor, *Lord Jim* (London, Boston, Sydney. Wellington: Unwin Hyman, 1988), Unwin Critical Library, ss. 241 + XIV.

Książka Batchelora jest pierwszą, jak dotąd, monograficzną, wieloaspektową i wyczerpującą charakterystykę *Lorda Jima* (dotychczas opublikowane pozycje zwarte dotyczące tej powieści to opracowania prowadzące

wnikliwą analizę tekstu — T. Tanner: *Conrad: „Lord Jim”* (1963), London 1975, Studies in English Literature no. 12; J. Verleun, *Patna and Patusan Perspectives. A Study of the Function of the Minor Characters in Joseph Conrad's „Lord Jim”*, Groningen 1979; oraz opracowania szkolne — B. Kocówna, „*Lord Jim*” *Josepha Conrada*, Warszawa 1969, Biblioteka Analiz Literackich nr 33). Jej charakter determinują w znacznej mierze założenia serii wydawniczej, do której należy — grupującej opracowania poświęcone wybitnym tekstom literackim, przeznaczone zarówno dla studentów, nauczycieli literatury jak i dla zaawansowanych nieakademickich czytelników, wprowadzające na wysokim poziomie naukowym podstawową wiedzę o utworze (obejmującą informacje o jego literackim i intelektualnym tle, analizę tekstu według indywidualnej wizji autora, historyczny zarys stanu badań z wyeksponowaniem głównych tendencji i obszarów kontrowersji, bibliografię) i stymulujące dalsze przemyślenia i studia nad nim. Tenże schemat organizacji wywodu przyjmuje w zasadzie Batchelor omawiając tło biograficzne *Lorda Jima* (ze szczególnym uwzględnieniem relacji Conrada do jego literackich przyjaciół), jego powstanie, miejsce wśród innych utworów pisarza, literackie i kulturowe konteksty, wnikliwą interpretację samej powieści oraz jej recepcję w XX-wiecznej krytyce literackiej.

W rozdziale I książki („The Biographical Background” — „Tło biograficzne”), na kanwie powszechnie znanych faktów, interesująco i trafnie artykułuje Batchelor kluczowe momenty w biografii pisarza: intelektualną i kulturową odrębność od swych kolegów na statkach jako przyczynę utrudniającą zrobienie przez Conrada błyskotliwej kariery zawodowej we flocie imperialnej; twórczość z lat 1899–1911 będącą próbą przełamywania samotności poprzez wierne przekazywanie własnych doświadczeń i przeżyć czytelnikom, przejawem solidarności stanowiącej zasadniczy sposób uporządkowania moralnego świata i miejsca jednostki w nim; wpływ Dominika Cervoni na ukształtowanie się osobowości młodego Conrada; proces pisania jako tytaniczną pracę, heroiczną walkę (analogiczną do zmagania marynarzy z żywiołem), lecz również działanie wysublimowane i uświęcone. W ujęciu Batchelora zdarzają się też interpretacje faktów biograficznych nadmiernie je upraszczające (np. teza,